

Пошук примирення в українському Православ'ї. Три бачення і майбутні перспективи

(даний текст є українським оригіналом статті, опублікованої в німецькомовному журналі «Una Sancta» №80, 1/2025. S. 58-69)

Перед тим, як підійти до системного розгляду ситуації в українському Православ'ї через окреслення трьох перспектив її бачення, я хотів би навести ряд конкретних прикладів з церковного життя України. На моє переконання, розмаїття різних конкретних контекстів вимагає навести спочатку ряд значущих прикладів, а вже потім сформулювали узагальнюючі перспективи бачення ситуації та намітити можливості примирення різних груп в українському Православ'ї.

Часом в якості **головної тези для церковного примирення** в Україні визначають гасло «Щоб усі були єдине» (Ін. 17:21)¹. Безумовно, це красива і богословськи важлива теза. Але проблема в тому, що вона може використовуватися для примусового об'єднання, приклади якого ми можемо спостерігати останні роки в Україні, зокрема від часу підготовки до «Об'єднавчого собору» 2018 року і до нині². У своїх пропозиціях задля церковного примирення я виходжу швидше з інших слів того самого Євангелія від Іоанна: «З того дізнаються всі, що ви – Мої учні, коли любов матимете між собою» (Ін. 13:35).

Церковне протистояння на місцях

Нещодавно фейсбук нагадав мені про річницю виходу збірника «Стратегії примирення. Роль Церков в Україні» – тоді, чотири роки тому, я виступив редактором цієї збірки. Збірка вийшла на основі конференції, що пройшла в Києві в кінці жовтня 2018 року і об'єднала фахівців з України та деяких інших європейських країн. Вона відбулася в ситуації бурхливої підготовки до надання Томосу про автокефалію від Вселенського патріархату Константинополя. Цю конференцію тоді проводили фонд

¹ Це є слоганом і для Софійського братства, що останнім часом системно працює задля примирення українського Православ'я і яке я досить високо ціную. На мою думку, суть не стільки у гаслі, скільки в його інтерпретації.

² Хоча це досить поширена назва для собору, який утворив «Православну Церкву України», ряд експертів схиляються швидше до терміну «установчий».

«Академічна ініціатива», Київська Духовна Академія УПЦ у співпраці з групою «Примирення в Європі», а залученими до участі стали представники 50 організацій³.

Тоді головним мотивом суперечностей між УПЦ та українською державою стало прагнення держави на чолі з тодішнім президентом України Петром Порошенко **створити в країні об'єднану Православну Церкву**. Ідея полягала в об'єднанні в одну структуру трьох основних на той час гілок українського православ'я – Українську Православну Церкву (УПЦ), УПЦ Київського патріархату (УПЦ-КП) та Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Вже тоді УПЦ відчула значний тиск з боку державної влади, але незважаючи на цей тиск структурно збереглася без значних змін. Тоді була створена Православна Церква України (ПЦУ), яка об'єднала в одне ціле дві до того неканонічні структури – УПЦ-КП та УАПЦ, а також включила в свою структуру двох ієрархів та окремих кліриків УПЦ. Головним тоді стало не стільки поява нової об'єднаної структури, скільки її статус автокефальної та визнаної з боку ряду помісних церков.

За останні роки – з 2022 року – для України питання примирення змістилося швидше до аспекту припинення військового протистояння з Росією. Але і **церковне протистояння за ці роки не послабшало**, що має втілення в житті конкретних людей і релігійних громад.

Кілька тижнів тому я отримав чергову звістку, що в мого колишнього студента з Духовної академії, настоятеля сільського храму в Київській області **відібрали храм**. Відбулося це вже за відпрацьованою процедурою: проводиться зібрання жителів населеного пункту, в якому переважна більшість присутніх голосує за вихід з «московської церкви» та приєднання до церкви, в якій «молитва звучить українською мовою».

Зазвичай переважна більшість людей, зібраних для голосування у такий спосіб, **не є постійними парафіянами**; вони не ходять щонеділі до храму та не несуть фінансової відповідальності за його утримання. В результаті часто вони нездатні утримувати храм для продовження в ньому систематичного богослужбового життя. Але згідно прийнятого парламентом 17 січня 2019 року закону України №4129-д,

³ Пор. список учасників – <https://www.academic-initiative.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/14.-Participants-1.pdf>.

вони мають право голосувати за зміну юрисдикції у разі, якщо у той чи інший спосіб відчують зв'язок з цією парафією⁴.

У разі «переходу парафії» наступним кроком після голосування стає **юридична перереєстрація парафії та храму** в державних органах – з «Української Православної Церкви», яка продовжує зберігати канонічну єдність з Московським патріархатом, на «Українську Православну Церкву (Православну Церкву України)», тобто саме ту, яка завдяки Томосу від Константинополя отримала автокефалію. Простими словами з «церкви митрополита Онуфрія» релігійна громада переходить до «церкви митрополита Епіфанія». Тут є примітною **схожість юридичних назв** церков – через реєстрацію у 2019 році нового церковного об'єднання з такою свідомо обраною фактично ідентичною назвою державні чиновники вірогідно планували спростити масовий перехід та перереєстрацію релігійних громад в зручну для себе «патріотичну» структуру.

Що ж стосується згаданої мною захопленої парафії, то в результаті храм вже кілька тижнів **стоїть зачиненим**, а настоятель парафії та вірні цієї громади моляться у пристосованому приміщенні. В інших місцях я знаю і більш сумні приклади: зокрема, коли храм відібрали, потім громада побудувала нове храмове приміщення, але і його у громади, очолюваної священником, відібрали за тією самою процедурою. Такі приклади я, зокрема, знаю у Волинській та Львівській областях – на заході України.

Для ілюстрації цього явища «переходів» варто навести дані, які я нещодавно почув у «підсумках 2024 року» від «Першого каналу суспільного мовлення України»⁵. Це було інтерв'ю з архімандритом Кирилом Говоруном. В якості підведення до питання журналістка наводить **статистику: за 2024 рік у Черкаській області** (це в центральній Україні) з УПЦ в ПЦУ перейшли 30 парафій і один (!) священнослужитель.

Цілком ймовірно, що на ці 30 парафій була менша кількість священнослужителів ніж парафій (точної статистики я не маю) – можливо 15-20, бо часом в сільській місцевості священники несуть відповідальність за дві невеликі сільські парафії. І все ж той факт, що переважна більшість парафій «перейшли» без

⁴ Після прийняття парламентом закон отримав №2673-VIII. Точне формулювання внесено тут як доповнення до статті 8 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації»: «Членство в релігійній громаді ґрунтується на принципах вільного волевиявлення». Якихось обмежень до цього «волевиявлення» у статті закону немає.

⁵ Сюжет від 25 грудня 2024 року, адреса <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=P8cfMNRutjs>

своїх настоятелів, свідчить про те, що ці переходи були **швидше юридичною перереєстрацією**, здійсненою за сприяння місцевої влади. Це суттєво відрізняється від дійсно добровільних переходів – коли підлеглість міняють в першу чергу настоятель та постійні члени парафії, тобто люди, які несуть фактичну відповідальність за існування парафії.

З Черкасами пов'язаний ще один нещодавній гучний випадок: за схожою процедурою з **УПЦ в ПЦУ перейшов кафедральний собор** цього міста. Фізично храм був захоплений 17 жовтня 2024 року, а юридичні процедури відбулися за кілька місяців до цього. В цьому випадку примітно те, що офіційно собор був зареєстрований як приватна власність єпархіального управління. Це означає, що ніякі «члени релігійної громади» не мали права голосувати про переведення храмового приміщення до ПЦУ (а головний інтерес при зміні підпорядкування – саме в цьому, а не в «релігійній громаді» як зібранні групи людей).

На моє переконання, той факт, що такий «перехід» кафедрального собору до ПЦУ відбувся саме в Черкасах, пов'язаний з особистістю нинішнього митрополита Черкаського і Канівського **Феодосія** від УПЦ. Хоча родом із Києва, з 1994 по 2001 роки, тобто в період свого світоглядного становлення, він проживав у Росії. Там він спочатку вивчав богослов'я, а пізніше займав різні церковні посади.

Пізніше митрополитом Київським Володимиром (Сабоданом) він був запрошений для служіння в Україні. Схоже повернення українців з Росії після навчання і церковного служіння в Росії було характерним для десятків кліриків, ряд з яких стали в УПЦ помітними священниками та ієрархами. На мою думку, завдяки цьому митрополит Володимир прагнув перебороти провінційність і обмеженість у очолюваній ним церковній структурі.

Немає однозначної відповіді на те, в якій мірі такі клірики, що повернулися після служіння в Росії та увійшли до складу УПЦ, несли ідеологію «російського світу», тобто ідею єдності росіян та українців аж до їхнього ототожнення. З одного боку, серед таких повернутих і митрополит Антоній Паканич, якого серед єпископату УПЦ найчастіше звинувачують у проросійських поглядах. З іншого боку, обидва ієрархи, що у 2018 році перейшли до об'єднаної Православної Церкви України – митрополити Симеон Шостацький та Олександр Драбинко – також мали за плечима досвід вивчення богослов'я та проживання в Росії.

Що ж стосується митрополита Черкаського Феодосія, то я знаю його особисто, і можу свідчити про його проросійську налаштованість. Зокрема, це проявлялося у поминанні патріарха Кирила за літургією – він робив це до останнього часу, навіть після початку широкомасштабної війни та проведення у травні 2022 року собору у Феофанії під Києвом, який дозволив не поминати московського патріарха. Але його аргументацією була не підтримка російської агресії, а «стояння в канонічній істині», тобто переконання в тому, що істинна Церква – це УПЦ в єдності з Московським патріархатом, а ПЦУ по суті і надалі залишається розколом.

Примітно, що митрополит Феодосій зайняв Черкаську кафедру в 2020 році, після смерті **митрополита Софронія (Дмитрука)**. Останній був митрополитом Черкаським з 1992 року і до своєї смерті в 2020 році. Це було інше покоління в УПЦ, але і він сам ряд років (1962-1979) вчився і ніс церковне служіння на території Росії. Завдяки його талантам архітектора в час його перебування на Черкаській кафедрі було зведено багато величних храмів і з-поміж них кафедральний собор, про захоплення якого згадувалося вище.

Вважається, що багато років поспіль митрополит Софроній був найбільш проавтокефально налаштованим ієрархом УПЦ. Незважаючи на це він не приєднався до ПЦУ після її створення в кінці грудня 2018 року. Його мотиви були викладені з-поміж іншого в інтерв'ю, яке він дав в час надання Томосу для України. Тоді він заявив: «Я – людина вільна, не хочу бути васально залежним від греків. Це не автокефалія. Їхній статут говорить про те, що у нас в Україні утворилася грецька церква»⁶. Це положення ПЦУ як «обмеженої автокефалії» нерідко згадується прихильниками УПЦ і зараз.

Наведені приклади свідчать про непросту ситуацію в українському Православ'ї і про те, що тут залучені фактори різного роду, серед яких я особливо виділив лінію зв'язку УПЦ з церквою в Росії. Надалі я хотів би запропонувати три перспективи бачення складної ситуації в українському Православ'ї. Перша – **канонічна**, більш характерна для логіки УПЦ; друга – **державницька**, для якої принциповою є теза «незалежній державі – незалежна церква»; третя – **громадянська**, яка приймає до уваги культурне, регіональне та вікове різноманіття в українському Православ'ї. На

⁶ Інтерв'ю Михайлу Глуховському від 27 грудня 2018 «Митрополит Софроній: Я ні туди і ні сюди. Але у Московському патріархаті не залишаюся» (<https://glavcom.ua/interviews/mitropolit-sofroniy-ya-ni-tudi-ni-syudi-ale-u-cerkvi-moskovskomu-patriarhatu-ya-ne-zalishayusa-556599.html>).

моє переконання, для успішного церковного примирення треба приймати до уваги всі три бачення.

Канонічне бачення

У нинішньому протистоянні між УПЦ та ПЦУ часом вживається термін «**міжюрисдикційний** конфлікт». На цьому терміні наголошують саме представники нинішньої ПЦУ. Для них це конфлікт між двома православними церковно повноцінними структурами, одна з яких має проросійську ідентичність (це відповідно УПЦ), а друга має антиросійську ідентичність (це колишній Київський патріархат, який став основою при створенні ПЦУ).

Але таке бачення протистояння не є симетричним, бо керівництво УПЦ сприймає цей конфлікт через канонічну призму. Тут доречно згадати назву книги «**Неправда московських анафем**» – вона була видана у 1999 році на захист позиції патріарха Філарета, який у 1995 році очолив УПЦ Київського патріархату. За два роки діяльності він крім всього іншого активно розвивав контакти своєї церкви на міжнародному рівні. В 1997 році на Соборі Руської Православної Церкви у Москві на нього була накладена анафема, що вважається найтяжчим церковним покаранням.

Не вдаючись у подробиці, варто зауважити, що є **два радикально різних пояснення** цього анафематствування. Проавтокефальна сторона робить тут акцент на політичному аспекті – анафема прийшла з Москви і має політичне підґрунтя; російська сторона століттями прагнула пригнобити Україну. Виходячи з цієї логіки, анафема на Філарета була накладена російською Церквою виключно через її прагнення зберегти свій контроль над українським Православ'ям, а патріарх Філарет як раз і боровся за вихід з-під цього контролю⁷.

Цій «проавтокефальній» позиції можна протиставити умовно «**канонічну**» **позицію**, притаманну УПЦ. Зазвичай в такому випадку приводять церковні аргументи, зокрема, стверджуючи, що Філарет створював на світовому рівні паралельну квазі-православну структуру, об'єднуючи під своїм началом різного роду розкольників – з Болгарії, Греції та інших країн. В рамках цієї логіки Філарет створював структури, паралельні світовому Православ'ю і цим ставив під сумнів частину Нікео-Царгородського символу віри, яка стверджує єдність православної

⁷ Просто заради істини треба відзначити, що ідея анафематствування Філарета була ініційована уже під час проведення цього собору і саме архієреями з України.

християнської церкви, заснованої Христом: «Вірую в єдину, святу, соборну і апостольську Церкву».

В сьогоднішніх стосунках між УПЦ та ПЦУ канонічна позиція передбачає **невизнання єпископських хіротоній**, здійснених без дотримання канонічних норм⁸. Але серед кліриків і вірних УПЦ нерідко можна зустріти і радикальніші підходи, які заперечують будь-яку церковність протягом кількох десятиліть в обох неканонічних структурах – УПЦ Київського патріархату та УАПЦ. Це заперечення включає невизнання дійсності всіх церковних таїнств, включаючи і таїнства хрещення, священницьких рукопокладень тощо.

Щоб проілюструвати переконливість канонічної позиції, варто навести приклади двох людей, яких я досить добре знаю особисто і діяльність яких є досить помітною в публічному церковному просторі. Перший – це **священник Петро Зуєв**, для якого такого роду канонічна мотивація стала принциповою для відходу в кінці 1990-х років від Київського патріархату та приєднання до Української Православної Церкви через нову хіротонію. Пізніше, уже на етапі підготовки «Об'єднавчого собору» 2018 року цей священник відіграв визначну роль в успішності проведення цього собору і визнанні нової церковної структури Вселенським патріархатом. Само собою, що і сам він увійшов до новоствореної структури.

До цього можна додати приклад активного мирянина **Сергія Шумило**, який має схожу історію. Ще в кінці 1980-х років на хвилі боротьби за українську незалежність він був активно залучений до відновлення структур Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) на Чернігівщині. Дещо пізніше саме через канонічні мотиви він перейшов до УПЦ. Лише на хвилі широкомасштабного вторгнення Росії у 2022 році, в якій його рідна Чернігівщина сильно постраждала, він свідомо відійшов від приналежності до УПЦ. Зараз він є науковим співробітником університету Ексетеру у Великобританії і у своїх статтях активно критикує ідеологію «російського світу».

Можна припустити, що описаний канонічний підхід має вплив не лише на рівні біографій конкретних людей. Також він продовжує підтримуватися **більшістю помісних православних церков** – за шість років від заснування ПЦУ лише на

⁸ Тут можна згадати, що довгий час цей аргумент використовував і сам Філарет по відношенню до УАПЦ – хоча політично обидві ці структури були «антиросійськими», але об'єднатися в одну структуру вони змогли лише після чверті століття протистояння. Це відбулося в першу чергу завдяки канонічному визнанню новоствореної ПЦУ з боку Вселенського патріархату Константинополя.

початках чотири помісні церкви грецької традиції визнали цю структуру та увійшли з нею у євхаристійне спілкування. Однак більшість церков утримуються від чітких рішень, адже визнання ПЦУ автоматично означатиме підтримку її ідеології щодо своєї ексклюзивності в Україні, а тому і заперечення канонічного статусу УПЦ.

Певна підтримка УПЦ та її позицій з боку ряду помісних церков засвідчується офіційною перепискою та обміном вітаннями між керівництвом церков. Зокрема, в середині серпня 2024 року до святкування десятої річниці інтронізації митрополита Онуфрія як предстоятеля УПЦ предстоятелі шести інших помісних церков надіслали йому офіційні вітання. В кінці серпня, після прийняття закону, спрямованого на заборону існування УПЦ, до її керівництва надійшли листи підтримки від керівництва п'яти помісних церков⁹.

На моє переконання, задля примирення двох православних юрисдикцій в Україні ми маємо сприяти розмиванню ексклюзивної позиції УПЦ. Але з боку ряду ієрархів та мирян ПЦУ можна бачити не стільки «розмивання», скільки повне заперечення канонічності УПЦ. В якості аргументу часто цитується позиція патріарха Константинопольського Варфоломія в листі про те, що структура УПЦ після надання Томосу про автокефалію більше не є «канонічною». Зокрема, в листі-відповіді до очільників ГО «Центр релігійної безпеки» Дмитра Горєвого та Тетяни Деркач вказувалося, що після надання автокефалії в січні 2019 року «нова автокефальна церква України є єдиною канонічною Православною Церквою на території української держави, та Блаженніший митрополит Київський та всієї України Епіфаній має бути визнаний її канонічним Предстоятелем»¹⁰.

В моєму розумінні «розмивання ексклюзивності»¹¹ передбачає в першу чергу ствердження, що тепер в ландшафті українського Православ'я **обидва церковних об'єднання – і УПЦ, і ПЦУ – є до певної міри «канонічними»**, дійсно і законно православними церквами. А для цього треба не стільки заперечувати канонічність УПЦ, скільки стверджувати ті принципові зміни, які відбулися у статусі колишніх розкольників завдяки сприянню Вселенського патріархату Константинополя. Таке

⁹ Сповідання про всі ці вітальні листи з цитатами з них можна знайти на сайті ВЗЦЗ УПЦ – <https://vzcz.church.ua/>

¹⁰ Пор. новину «Патріарх Варфоломій: ПЦУ є єдиною канонічною Православною Церквою в Україні», https://risu.ua/patriarh-varfolomij-pcu-ye-yedinoyu-kanonichnoyu-pravoslavnoyu-cerkvoyu-v-ukrayini_n113052.

¹¹ Тут варто згадати мою статтю «Church and Exclusivism in Ukrainian Orthodoxy» у збірці Bremer Th., Brüning A., Kizenko N. (eds.) *Orthodoxy in two manifestations? The conflict in Ukraine as Expression of a fault line in World Orthodoxy*, Peter Lang GmbH, Berlin, 2022, p. 259-285. Тут я підкреслюю, що в різних формах ексклюзивізм притаманний обом сторонам церковного конфлікту – УПЦ та ПЦУ.

позитивне бачення означає, що всі ієрархи, клірики та миряни, що погодилися увійти до новоствореної ПЦУ, стали повноцінними членами Церкви, та отримали доступ до головного, заради чого існує Церква – до спасіння та повноти церковного життя. Таке членство не є гарантією, але дає можливість бути у церковному човні, який веде до Царства Небесного.

Державницьке бачення

Замість такого шляху церковного примирення ми бачимо **політизацію церковного питання** в Україні. Безумовно, відкрита війна, яка забирає тисячі життів, яка робить каліками тисячі людей, яка змусила мільйони громадян України залишити свою країну – це виклик для всієї країни і для кожного, хто прагне єдності заради перемоги. Але час біжить, а військова перемога не наближається.

Принципово церковна політика в Україні **змінилася ще в 2014 році**, що співпало із втратою Україною Криму та частин Донецької та Луганської областей. Тоді ж в УПЦ відбулася знакова зміна – після смерті митрополита Володимира Сабодана (1992-2014) новим митрополитом Київським і всієї України був обраний митрополит Онуфрій Березовський. А в листопаді 2014 року департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України очолив **Андрій Юраш**. Кілька його попередників протрималися на цій посаді менше року. Сам же Юраш займав цю посаду більше 5 років і став однією з ключових фігур у церковній політиці президента Петра Порошенка.

До цього ряд років поспіль Андрій Юраш жив у Львові і був одним із інтелектуальних промоутерів розвитку УПЦ Київського патріархату. Через переїзд Юраша до Києва та отриману ним високу державну посаду з можливістю адміністрування релігійного середовища поширена теза очолюваної патріархом Філаретом структури – «незалежній державі – незалежна церква» поступово стала частиною державної ідеології. Працюючи в Київській митрополії, я особисто був свідком намагань Андрія Юраша переконати митрополита Онуфрія змінити свою церковну позицію.

Тут варто також згадати і **Віктора Єленського**, який з грудня 2022 року очолює Державну службу з етнополітики і свободи совісті (ДЕСС). Тоді, у 2014 році після тривалого періоду заняття науковою, викладацькою та журналістською діяльністю він пішов у політику – став народним депутатом України. У парламенті

протягом п'яти років він був заступником Голови Комітету з питань культури і духовності та головою підкомітету з питань державної політики у сфері свободи совісті та релігійних організацій. На цих посадах він безпосередньо керував підготовкою законів, спрямованих на обмеження діяльності УПЦ з метою зміни її позиції у сфері державно-церковних стосунків.

Яскравою подією, що ілюструвала зіткнення державницької позиції з баченням митрополита Онуфрія, стали урочистості у парламенті України у **травні 2015 року**. Тоді на 70-ту річницю перемоги над нацизмом під час зачитування прізвищ загиблих військових, які отримали звання героїв України, митрополит Онуфрій та ще двоє супроводжуючих його ієрархів відмовилися встати та привітати загиблих героїв аплодисментами. Пізніше у своєму роз'ясненні митрополит Онуфрій пояснив цей крок не як «знак неповаги до героїв України», а як «знак **протесту проти війни як явища**». Також він роз'яснив свою позицію: «Ми не хочемо, щоб люди вбивали один одного. Ми хочемо миру і щоб на нашій землі було Боже благословення»¹².

Критика митрополита Онуфрія після цього «не-вставання» пришвидшила закриття УПЦ від діалогу з громадянським суспільством України. На моє переконання, у своїй позиції першоієрарх УПЦ виходить із переконання у особливій ролі церкви, а тому і у необхідності бути «над військовим конфліктом». Для нього церква – це не просто один із багатьох соціальних інститутів і не підпорка для державної ідеології; Церква має унікальне значення, вона живиться від містичного зв'язку з Богом і покликана будь-що зберегти «**єдине, що потрібно**» замість того, щоб «клопотатися багато чим» (пор. епізод Лук. 10:41-42 про Марфу і Марію).

Крім такої особистої позиції власне митрополита Онуфрія можна говорити про **розмаїття позицій кліриків і вірних УПЦ**. Деякі клірики протягом багатьох років на противагу ідеології «державницької церкви» відстоювали невідмирність церковного служіння Церкви; деякі дотримувалися патріотичних позицій і наскільки можливо допомагали фронту. Але певна частина співчувала російським наративам, а опинившись на окупованих територіях, йшла на співпрацю з новою владою.

Загалом митрополит **Онуфрій терпів таке розмаїття** – і ця його риса проявилася ще в ті роки, коли він очолював церковний суд УПЦ у 2007-2014 роках. Як стверджують обізнані люди, за цей час церковний суд не виніс жодного

¹² Пор. «Коментар Блаженнішого Митрополита Онуфрія для ЗМІ», <https://www.youtube.com/watch?v=2Sf11gDcXik>

формального рішення – в усіх випадках сторони судового процесу схилилися до пошуку несудового вирішення конфлікту.

Яскравим скандалом в неприйнятті такої розмитої позиції не-засудження в умовах війни з боку української держави стало питання **ставлення до колаборантів**. В листопаді 2022 року у ситуації, коли ставали відомими дедалі більше прикладів співпраці ряду ієрархів та кліриків УПЦ з окупаційною владою на захоплених Росією територіях, представники державної влади України вимагали від митрополита Онуфрія відкрито засудити таких колаборантів. У відповідь 19 листопада 2022 року вийшло інтерв'ю, в якому предстоятель УПЦ ясно заявив: «Священники, які не залишили захоплені ворогом території та залишилися там, жертвуючи своїм іміджем чи життям, щоб допомагати людям виживати, – не колаборанти, а справжні герої»¹³.

Ця заява стала **вирішальною для державної влади** – вже через десять днів, 1 грудня указом президента Зеленського було введено рішення Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Після цього пішла активна хвиля обшуків та судових позовів проти десятків священнослужителів УПЦ.

Іншою формою тиску стала політика законодавчого обмеження УПЦ через прийняття нових законів, аж до фактичної заборони УПЦ в серпні 2024 року. Вище я вже згадував про закон України №2673-VIII від січня 2019 року, який полегшував зміни підпорядкування релігійних громад, тобто фактично полегшував переходи парафій з УПЦ в ПЦУ. Ще однією формою тиску на УПЦ став «закон про перейменування», який зобов'язував УПЦ фактично відмовитися від своєї назви та замість неї вказувати на свою підпорядкованість керівному центру в Росії¹⁴. Зокрема, відповідно до цього закону критики УПЦ замість цієї назви по відношенню до УПЦ активно використовують назву «Московський патріархат в Україні» (МПвУ) або «Російська Православна Церква в Україні» (РПЦвУ).

Ще одним законодавчим обмеженням для УПЦ стала **неможливість для кліриків УПЦ служити капеланами** у збройних силах України. Це закон України «Про Службу військового капеланства» №1915-IX, прийнятий в листопаді 2021 року.

¹³ За даними Центру інформації УПЦ від 19.11.2022. Фактично повтором цих цитат є новина на сайті «Духовного фронту України» – «Онуфрій: “Священники УПЦ – не колаборанти, а справжні народні герої”», <https://df.news/2022/11/19/onufrij-sviashchennyky-upts-ne-kolaboranty-a-spravzhni-narodni-heroi/>

¹⁴ Це закон 2662-VIII, прийнятий ще в грудні 2018 року – пор. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#n2>.

Зокрема, в статті 7.3. вказується, що приналежність «до релігійної організації, що визнана такою, що входить до структури (є частиною) релігійної організації, керівний центр (управління) якої знаходиться в державі-агресорі» унеможлиблює таке служіння¹⁵.

Продовженням обмеження священнослужителів УПЦ стала постанова Кабінету міністрів України від 26 грудня 2024 року. Відповідно до неї священнослужителі різних церков та релігійних спільнот можуть отримати бронь, тобто звільняються від мобілізації і служіння із зброєю в руках¹⁶. Але, як роз'яснює один з очільників ДЕСС, це не буде розповсюджуватися на священнослужителів УПЦ через невиконання вже згаданого закону про перейменування (№ 2662-VIII від 20.12.2018 р.). Якщо парафії не зареєструвалися під новою назвою «МПВУ», то вони не існують в правовому полі України, а якщо вони перереєструються відповідно до цих вимог, то підпадуть під дію нещодавно прийнятого закону, який забороняє існування в Україні РПЦ та афілійованих з нею релігійних організацій¹⁷. Це означає, що відповідні органи можуть мобілізувати всіх придатних до військової служби священнослужителів УПЦ та цим знекровити всю її структуру.

Згаданий «закон про афіліацію» був прийнятий парламентом України 20 серпня 2024 року та у своїй остаточній версії офіційно називається «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Про нього я писав скоро після прийняття цього закону¹⁸. В законі дається сім ознак «афіліації» – всі вони по суті стосуються канонічного зв'язку УПЦ з церквою в Росії. Таким чином перед керівництвом цієї церкви радикально ставиться альтернатива: або ж ви порвете всі можливі зв'язки з РПЦ, або ж ваша структура буде заборонена в Україні. Це стосується в тому числі і канонічного зв'язку, проти чого найбільше виступає керівництво УПЦ – в такому випадку ця церковна структура ризикує отримати в очах світового Православ'я статус розкольників, що для неї є неприйнятним.

¹⁵ Текст закону можна знайти за посиланням <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>.

¹⁶ Пор. текст Постанови <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-2024-%D0%BF#Text>.

¹⁷ Пор. інтерв'ю «Коли запрацює бронювання священників від мобілізації? Роз'яснює ДЕСС», від 3 січня 2025 року, <https://www.religion.in.ua/main/51506-koli-zapracyuye-bronyuvannya-svyashhennikiv-vid-mobilizaciyi-rozjasnyuye-dess.html>.

¹⁸ Пор. німецький варіант – «Das rechtliche Verbot der UOK als Chance für die Versöhnung der orthodoxen Kirchen in der Ukraine», <https://noek.info/hintergrund/3462-das-rechtliche-verbot-der-uok-als-chance>

Громадянська перспектива

Крім вже описаних канонічної та державницької перспективи можна виокремити також громадянську перспективу. Вона передбачає визнання індивідуального рівня – і вирішення питання, і відповідальності перед законом. З такої перспективи кожен священнослужитель та віруючий – це не одиниця у великій монолітній соціальній групі – зокрема у церкві, а може мати особисту позицію. Особливо це важливо у ситуації, коли така особиста позиція фактично протистоїть позиції керівництва церковної організації.

Яскравим прикладом важливості цієї громадянської перспективи є діяльність «**Софійського братства**», про яке в кінці жовтня 2024 року я доповідав на одному міжнародному англomовному семінарі¹⁹. Особливість цього братства полягає в тому, що його членами можуть бути клірики та вірні і УПЦ, і ПЦУ, і Вселенського патріархату. Так само, відповідно до статуту, представники цих трьох структур в рівній степені представлені серед членів правління Братства²⁰. Серед головних цілей цієї організації є «всебічне сприяння міжправославному діалогу для досягнення єдності українського Православ'я».

Ще одним важливим аспектом громадянської перспективи церковного примирення є **регіональний критерій**. Зокрема, він є важливим при аналізі регіональних особливостей формальних переходів громад з УПЦ в ПЦУ. Вище я вже згадував про цей фактор у контексті ситуації у Черкаській області. Але він важливий і для всієї України.

В липні 2023 року я опублікував аналітичний текст з промовистою назвою «**Чия влада, того і релігія**»²¹. Продовження назви цього матеріалу – «...Значення місцевої влади для розділення України на дві частини. Аналіз державної статистики у сфері релігії за 2021-2023 роки». Одна з ключових ідей цього аналізу наступна: «Фактично наявна статистика відображає принцип “чия влада, того і релігія” – коли контроль зі сторони місцевої державної влади визначає досить жвавий кількісний розвиток ПЦУ на північному заході країни. Там же, де немає готовності слідувати наративам боротьби за “духовну незалежність”, залишається ситуація традиційної та

¹⁹ Пор. новину на сайті фонду «Академічна ініціатива»: «Sergii Bortnyk took part in a webinar on the law banning religious organizations in Ukraine», https://www.academic-initiative.org.ua/en/2024/10/31/webinar_on_ban_of_ro_in_ukraine/.

²⁰ Доступним є також англomовний варіант сайту Братства – <https://sofiyske-bratstvo.org/en/>.

²¹ Англійську версію цієї статті можна знайти за посиланням https://www.academic-initiative.org.ua/en/2023/07/24/division_of_ukraine_into_two_parts/ та <https://noek.info/hintergrund/3032-cuius-regio-eius-religio-importance-of-local-authorities-for-the-division-of-ukraine-into-two-parts>

суттєвої кількісної переваги УПЦ. Загалом це призводить до того, що релігійна політика останнього часу сприяє поглибленню розділення України».

Із вказаного аналізу слідує, що за критерієм переходів парафій з УПЦ в ПЦУ Україна фактично ділиться на дві частини: тоді як на умовному «північному заході» країни (всього 11 областей) ці юридичні переходи є досить успішними, на «південному сході» з деякими доповненнями (всього 13 областей) переходи залишаються досить незначними навіть незважаючи на тиск центральної державної влади. З цього можна зробити висновок, що в цих 13 областях південного сходу України реальна присутність громад ПЦУ є настільки слабкою, що місцева влада не наважується радикально впливати на існуючий баланс між двома юрисдикціями.

Третій аспект цієї громадянської перспективи – **вікові відмінності або ж протиставлення Синоду УПЦ значній кількості ієрархів та кліриків цієї Церкви**. Тут доречно згадати жарт, який розповів мені відносно молодий (38 років) настоятель собору, до якого ми з сім'єю ходимо на богослужіння: «Мене називають “московським попом”, а я за все своє життя в Москві ні разу не був».

На відміну від нього вісім з дев'яти постійних членів Синоду УПЦ закінчили Московську духовну семінарію та академію, і майже всі ще за радянських часів. Відповідно, світоглядно як християни вони формувалися ще в часи панування атеїстичної пропаганди, коли протиставлення було не за національною (за чи проти російського), а за релігійною ознакою (проти контролю з боку агресивної та атеїстично налаштованої держави).

Значна кількість ієрархів УПЦ є суттєво молодшими та майже не мають досвіду навчання чи довгого проживання в Росії. Це **природня зміна поколінь** і посилення значення відновлення богословської освіти на теренах України вже після розпаду Радянського Союзу і здобуття Україною державної незалежності. Разом з тим, хоча я не володію статистичною інформацією, але знаю на основі ряду окремих прикладів, що всі роки з 1990-х та ще донедавна багато молодих людей з південно-східної України (і не тільки) **шукали можливості отримати богословську освіту саме в Росії** через її вищу якість. Повертаючись додому після навчання, вони ймовірно несли наративи про духовну єдність Росії та України. Загалом треба визнати, що регіональні особливості симпатій серед кліриків та вірних УПЦ потребують додаткового вивчення.

Щодо Синоду УПЦ як органу, уповноваженого формулювати офіційну позицію УПЦ, варто зауважити, що значна кількість його постійних членів мають відчутні проросійські симпатії через довге протистояння з розколом, що існував в Україні з початку 1990-х років. Це своєрідна спокуса бажання «твердої руки» від державної влади для боротьби з конкурентами в церковному середовищі, яка також потребує осмислення. Очевидно, що наразі така «тверда рука» в Україні використовується на користь ПЦУ. Вище, в описі щодо «державницької перспективи» я писав, що ряд останніх років українська держава прагне проводити досить жорстку політику щодо УПЦ на користь її основного конкурента.

Буквально останніми місяцями на рівні зустрічей Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій та вищого керівництва української держави активізувалися розмови про необхідність «**партнерських стосунків**» між українською державою і релігійними конфесіями. Загалом можна сподіватися, що вони могли б послужити на благо суспільства і держави, замінивши принцип відділення Церкви і держави, закріплений у статті 35 Конституції України. Але і факт війни, і протистояння держави з УПЦ залишають питання, наскільки вдасться реалізувати таку партнерську модель при збереженні свободи висловлювань для релігійних організацій.

На моє переконання, для примирення в українському Православ'ї всі три описані в цій статті підходи – канонічний, державницький та громадянський – мають всерйоз сприйматися всіма сторонами протистояння. Разом з тим для покращення ситуації міжцерковних та державно-конфесійних стосунків сторони потребують **відкритого діалогу**, усвідомлення та викладення своїх позицій. Я вважаю, що у керівництва Української Православної Церкви явно не вистачає такого налаштування. Наразі можна бачити приклади захисту УПЦ на міжнародному рівні – зокрема через призму захисту прав людини, але явно не вистачає діалогу УПЦ з власною державою.

Тут можна згадати спроби діалогу влітку 2023 року. Тоді були певні зустрічі, очікувалися певні роз'яснювальні листи. Ми з колегами запропонували можливі тексти таких листів з поясненнями – до Голови ДЕСС Віктора Єленського та до інших помісних церков²². Написання цих текстів було підтримано деякими активними і відносно молодими ієрархами УПЦ. Самі тексти цих листів були опубліковані на

²² Порівняти новину «Ukrainian Orthodox Church in the face of its probable ban: Letters explaining its position», https://www.academic-initiative.org.ua/en/2023/08/28/letters_from_uoc/.

сайті <https://dialogtut.org>, сама назва якого підкреслює важливість діалогу та відкритість до нього. На жаль, реальних листів з підписами предстоятеля та членів Синоду так і не з'явилося, а через деякий час за наказом державних органів контролюючі інстанції заборонили існування цього сайту наряду з деякими сайтами явно проросійського спрямування.

Замість того, щоб іти на діалог і пошук компромісів, митрополит Онуфрій пропонував вищому керівництву держави молитися. Відповідно, вже більше року на ряд зустрічей Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з вищим керівництвом країни представників УПЦ просто не запрошують. Схоже, що на даний момент діалог на вищому рівні зайшов у глухий кут. Чи допоможуть тут ініціативи знизу – питання відкрите.